

УДК 215:281.9

С. М. Гуменюк,

кандидат філософських наук, старший викладач

(Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне)

ТВОРЧИСТЬ ІОВА ЖЕЛІЗА ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СТАНОВЛЕННЯ ГОМЛЕТИКИ У КОНТЕКСТІ ВІТЧИЗНЯНОЇ РЕНЕСАНСНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті досліджується вплив проповідницької творчості Іова Желіза (Почаївського) на становлення морально-релігійного образу вітчизняної ренесансної культури. Виявлено, що для острозьких книжників-традиціоналістів однією із найважливіших концепцій розуміння мудрості було перетворення одержаних знань про істину на керівництво у особистому житті. Встановлено, що любов до мудрості за часів Давньої Русі мислилась як практична мораль.

Філософська спадщина України, що впливає на формування духовного світу українського народу і на визначення його власної ідентичності, набуває дедалі більшої актуальності. Потреба соціокультурних самовизначень, що обумовлює вибір пріоритетного поля ціннісних орієнтирів, масштабне осягнення історичного поступу, і, передусім, необхідність збагнути сенс морально-релігійного досвіду українства, який лягає в основу розвитку сучасного суспільства, – всі ці елементи у безпосередній взаємодії позитивно впливають на становлення світоглядних домінант українства.

Сучасне релігієзнавство (І. Кондратьєва, О. Саган, Є. Харьковщенко, Л. Филипович, Г. Христокін, Ю. Чорноморець, Т. Чайка, І. Огородник, В. Огородник, П. Саух, О. Магеря, С. Бондар, Т. Целік, С. Снігур, В. Пуцко, Б. Лобовик, С. Ковцуняк та ін.) визнає, що упродовж кількох століть саме православна церква була єдиним репрезентативним чинником самоідентифікації української нації, який зіграв провідну роль у духовному та національному відродженні нашої держави.

У зв'язку з цим важливого значення набуває філософська творчість острозьких книжників, яка на сьогодні є вивченою недостатньо і потребує подальших експлікативних зусиль. Особливу увагу ми запропонуємо звернути на бароковий контекст становлення вітчизняної культури даного періоду. В. Горський, опираючись на дослідження Чижевського, зазначає, що яскравим виявом єдності багатоманіття доби бароко як для Заходу, так і для Сходу була повага до традиції, причому барокова культура "пойнята пафосом оновлення старого", причому, "шануючи традицію, людина бароко намагається здолати прагнення до нестримної індивідуальної сваволі, до розриву з вищими цінностями, властиве добі Відродження" [1: 144]. Відтак, повага до традиції проторенесансної та ренесансної доби стала важливою основою для духовного пошуку аналізованої епохи. Проте, за всієї близькості цих характеристик, варто зазначити парадигмальну відмінність засадничих положень софійного (для православних) та епістемного (для латинян та протестантів) шляхів здійснення цих пошуків, тобто власне тієї "старовини", що лягла в основу релігійних уподобань православного "візантизму" та їх опонентів.

Репрезентантами духовних пошуків у царині православної традиції (окрім загальновідомих імен полемістів), котрі мали пряме чи опосередковане відношення до Острозького культурно-освітнього центру, були православні подвижники Іов Почаївський, Ісакій Святогорець (Борискович), ієромонах Кипріан – знаменитий перекладач з грецької на церковнослов'янську мову творів Макарія Єгипетського, Іов Борецький, ієромонах Афанасій, Ісайя Балабан – Уневський архімандрит, сподвижник Іова Княгиницького, ігумен Герасим Угорницький, Лонгин Карпович – архімандрит Святодухівського монастиря, ієромонах Флавіан Касянович, ієромонах Іларіон, Іов Княгиницький. Ігнорувати ці імена неможливо, як неможливо також не помітити, що смислотворчим осередком для них було християнське православне подвижництво, яке, за вдалим визначенням О. Корнецової, у сцієнтистській раціоналістичній і прагматичній новоевропейській культурі часто оцінювалось зневажливо як обскурантизм чи втеча від світу. Однак, сучасна дослідниця зазначає, що подвижники, спираючись на святоотцівський аскетичний досвід, є носіями істинного духовного просвітництва, адже і душою, і розумом ісихаст прагне отримати знання і про світ, і про речі. Для нього молитва – це шлях до спілкування з Творцем, вона має глибоке гносеологічне значення і у містичному спогляданні відкриває для подвижника те, що святоотцівська традиція називає "знанием логосов вещей", тобто їх трансцендентний сенс [2: 344].

Прикметно, що найголовнішими осередками життя України, що впливали на зміст культурницької та політичної боротьби у той час були православні монастирі, серед яких найпомітніші у нашому історичному контексті Скит Манявський, Дерманський та Дубенський Хрестовоздвиженський монастирі.

Зміст боротьби за збереження духовних традицій був би далеко неповним і не до кінця зрозумілим для наших сучасників, якщо оминати ім'я Іова Почаївського, адже Свято-Почаївська обитель та її ігумен – отець Іов у кінці XVI-го на початку XVII століть привнесли неоціненний дар у скарбницю української духовності. Достеменно відомо, що період ігуменства Іова Желіза у Дубні¹ повністю збігається в часі з періодом

¹ У Дубні, за свідченням цих дослідників, князь Василь-Костянтин Острозький перебував значно довший період, ніж у самому Острозі.

князування Василя-Костянтина Острозького, який мав Дубно своєю резиденцією. Про це згадують такі церковні історики як А. Хойнацький, В. Зелінський та М. Петров. Саме князь Константин Острозький наполягав на тому, аби перевести відомого благочестивим життям інок Іова з карпатського Угорницького Спасо-Преображенського монастиря у Дубенський Хрестовоздвиженський монастир. Тут преподобний Іов був обраний ігуменом та започаткував афонський Студитський устав. Костянтин Острозький кожен першу седмицю Великого посту проводив у цій обителі, молитвою і постом готуючи себе до сповіді та причастя.

Саме тут, у Хрестовоздвиженському монастирі Іов Желізо займається "писанням книг церковних". Збереглося чимало власноручних записів преподобного Іова, які після його канонізації були об'єднані у "Книгу блаженного Іова Почаївського, власною рукою его писання". Але ця книга не дійшла до нас у тогочасній редакції. Вона складається на половину з чернеткових записів і різноманітних виписок без назви заголовків та без вказаних джерел, тому достовірно не було відомо, що саме належить перу преподобного, а що є виписками та цитатами. Однак, після вивчення спеціалістами даних рукописів у 1882 році під редакцією професора Київської Духовної Академії М. Петрова друкується книга "Пчела Почаївська", яка стала результатом цієї кропіткої праці. Серед повчань варто зазначити бесіди ігумена Іова про "Неділю ваї", створені за взірцями "Слів" Іоанна Златоустого та Григорія Цамвлака, повчання "... Про відречення від світу та про духовне вдосконалення", що складено на основі одного з уривків 2-ої бесіди Златоустого щодо апостольських послань та уривків з творів Св. Василя Великого, "Повчання про Каїна та Авеля, і заздрість і злобу", на основі виписок із "Златоструя" та "Повчань духовних" Іоанна Златоустого, "Повчання проти п'янства", "Повчання про багатого та Лазаря", повчання про терпіння і благохвалення "і да не тако зело плачемся об умерших" з єдиною невеличкою цитатою зі "Златоструя", "Повчання про Божество Ісуса Христа", а також повчання "О Божестве и Человечестве Ісуса Христа, Сына Божія, Его воплощени и о Богоматери". Всього збереглося 31 повчання преп. Іова, які, вірогідно, за існуючою монастирською традицією, він як ігумен готував для братії монастиря та для паломників. Серед останніх чимало було і "вельмож", тобто людей знатного князівського роду: "многии и нарочитии вельможи страны тоя ради душевныя пользы к нему притекаху" [1: 30].

Варто особливо звернути увагу на апологетичний щодо православної доктрини зміст повчань "О Пресвятой Троице", про "Божество Ісуса Христа", а також повчання "О Божестве и Человечестве Ісуса Христа, Сына Божія, Его воплощени и о Богоматери". Водночас, проповіді, в яких на основі біблійних та святоотцівських джерел викриваються і засуджуються раціоналістичні течії того часу, відрізняються від інших полемічних творів острозьких традиціоналістів тим, що преподобний Іов повністю вибудовує свої повчання лише на святоотцівській та церковній основі, "мінімалізуючи" авторське "я". Саме ця особливість сприяє тому, що богослівська думка Іова Почаївського має майже екзегетичний характер, причому з міцним опертям на східну патристику.

Отож, бесіди і повчання преподобного Іова, ігумена Почаївського проливають нам світло на розуміння острозького традиціоналізму як духовного феномена української морально-релігійної думки.

Дослідник життя преподобного Іова ієромонах Досифей² повідомляє нам про те, що як тільки Іван Желізо (мирське ім'я Іова Почаївського) навчився грамоти, то одразу під керівництвом благочестивих батьків почав ознайомлюватись з "високими взірцями морального життя", які він знаходив, насамперед, на прикладах тезоіменитого йому Іоанна Предтечі, а згодом і в агіографічній літературі, що описувала життя Сави Освященого та Іоанна Дамаскіна. Учень Преподобного Іова Досифей сповіщає нам про те, що Іов турбувався про розповсюдження православних книг серед народу і для цієї мети спеціально тримав у монастирі вправних перекладачів і писарів, і сам "писаним такових книг упражнялся" [1: 36].

Проаналізувавши джерельну базу Іова Почаївського, тобто його виписки із п'ятикнижжя Моїсея, тлумачних книг пророків, святоотцівських настанов із грецького збірника "Пчела", окремих творів Іоанна Златоустого, Іоанна Синайського (Лествичника), Василя Великого (Кападокійського), Четий-Міней, Прологів, Симеона Болгарського та багатьох збірників святоотцівських повчань і настанов, з певністю можемо зробити висновок про те, що Іов Желізо був для свого часу одним із найосвіченіших "мужів книжних" і користувався неабиякою повагою серед своїх сучасників. А це, у свою чергу, сприяло зміцненню традиціоналістських морально-релігійних засад творчості Острозького культурно-освітнього центру.

На звинувачення латинян та протестантів, православний подвижник відповідав цитуванням Іоанна Златоуста про велике значення посту та аскези: "Помысли о блаженном и чудном роде монашествующих. Они убежав от мирского шума, и востекши на вершины гор, и построив кельи в тишине пустыни, как в некоей спокойной пристани, восхотели жить и оставаться на всю жизнь. Зато он [пост – С. Г.] и сделал их из людей ангелами. Да и не одних них, но кто и в городах соблюдает его, всех возводит он на самую высоту любомудрия" [3: 69]. Далі наводяться приклади старозаповітних пророків Моїсея та Іллі, які, хоч мали багато моральних достоїнств, проте задля "наближення до Бога" вправлялись у аскезі у тій мірі, у якій це було можливо для людини.

² Це ім'я відоме не лише з агіографічної літератури та церковного передання, де ми дізнаємось про те, що Досифей був ієромонахом, келейником та учнем преподобного Іова Почаївського, а й із документальних свідчень (ЦДДАК у Львові).

Агіографічна література, присвячена життєпису преподобного Іова, звертає нашу увагу ще на таку грань його моральних якостей, як особливо шанобливе ставлення до Іоанна Предтечі, Іоанна Синаїта (Лествичника) та Макарія Єгипетського (Великого). Ця, на перший погляд, дрібна деталь, однак, є дуже показовою. Адже, саме ці християнські подвижники прославились завдяки виявам особливої любові до усамітненого "пустельного" життя, яку преподобний Іов "успадкував" від них. Причому, саме Іоанн Лествичник та Макарій Великий вважаються "предтечами", засновниками та "популяризаторами" ісихазму як містичної течії "мовчальників", головною справою яких вважалося так зване "умное деланіє", тобто безперестанна молитва. У цьому контексті стає зрозумілою турбота Іова Желіза про "Студийський устав", максимально наближений до афонського статуту 971 р., який поєднував правила для "скитствующих", тобто тих, хто проживає у скиту (відлюдників, пустельників) та "общинножителі". І ті, і інші на період Великого посту перебували у безмов'ї, намагаючись приділяти ще більше уваги вдосконаленню внутрішнього чернечого життя. Отже, такий монастирський статут, повинен був стати запорукою для практичного осягнення вчення ісихазму, найстрімкішою "вертикаллю" християнського подвижництва, найвищим щаблем Синайської "Лїствици" – символічної драбини сходження грішної людини до Святого Бога, основою якої є "незлобие, пост и целомудрие" [4: 15].

Саме православний аскет Іов Почаївський узгоджував спільне проживання іноків за Студитським статутом з відлюдництвом. Про це ми дізнаємось з агіографічної літератури, що присвячена цьому вітчизняному подвижнику, і який, на наш погляд, мав неабиякий вплив на стан загального духовного піднесення для православних традиціоналістів не лише у досліджуваний період, а й у наступні роки. Цю думку підкріплює і той факт, що ігумен Дубенського монастиря Іов Желізо після смерті свого покровителя – князя Острозького, змушений був таємно залишити Хрестовоздвиженський монастир і перебраться у Почаївську, на той час значно менш відому обитель, адже серед латинян та уніатів у нього з'явилося багато ворогів. Варто звернути увагу ще й на такий аспект ісихастського вчення, як неможливість його розчленування на "світську" та "церковну" сторони. Варто підкреслити неправомірність висновків деяких дослідників про спільність цього вчення з реформаційними ідеями про безпосередній (буквально: "без посередників", якими реформатори вважали інститут церкви) зв'язок людини з Творцем. Як відзначалося вище, ісихазм народжується у середовищі східнохристиянських подвижників – монахів, які пройшли за церковними канонами особливі ступені посвячення у ченці. "Ібо по учению преподобных отцов, не все могут вступать в безмолвие, но только обученные и утвердившиеся в монашеском житии, и оказавшиеся благоискусными в духовной брани, и восходящие из общежития, как опытные воины на высшее поприще – на безмолвное житие, которое и считается верхом подвижничества и жительством совершенных" [4: 229]. Причому, стати ісихастом, зовсім не означає припинити зв'язки з церковними таїнствами, – навпаки, такі ченці більш строго готували себе до сповіді та причастя: "Когда мы недостойные сподобимся со страхомъ и трепетомъ причаститься божественныхъ и пречистыхъ тайнъ Христа Бога, тогда ниболѣ покажемъ трезвения, хранения ума и строгаго внимания" [5: 267]. Ісихій, пресвітер Іерусалимський пише про те, що Іисусова молитва має потребу в бадьорості, пильності, "бодрствовані", "храненіи ума". Цим духовним мистецтвом досконало оволодів і Іов Желізо, адже, як відомо нам з життєпису Досифея – учня і бібліографа ігумена Дубенського Хрестовоздвиженського монастиря, а згодом ігумена "Гори Почаївської", одного з найвизначніших і найдивовижніших православних подвижників, він був "только молчалив, яко тяжче было слышати ино что от него, токмо при каждом деле и движении, аки реку молитву сию из уст его исходящую: Господи Иисусе Христе Сыне Божий, помилуй мя" [1: 83].

Відтак, однією із основних характеристик української філософської спадщини є домінування у ній моральної проблематики, а також особлива увага до внутрішнього світу особистості, проблем духовності. Варто зазначити, що морально-релігійний образ філософування був започаткований нашими предками ще у Київській Русі. Найбільш продуктивною для осягнення морально-релігійного поля острожан є концепція "внутрішньої" людини, базована на ідеї богословсько-персоналістської цінності людини, осмислена на засадах ісихазму як морально-релігійної доктрини православ'я. Концепція "внутрішньої" людини знаходить міцне опертя на фундамент Біблії та беззаперечний авторитет православної традиції.

Головною моральною опорою "внутрішньої" людини є неухильне слідування Божим заповідям. Рух серця "внутрішньої" людини – це пошук істинного і вічного, це постійне прагнення стати правонаступником небесної вітчизни. Концепція "внутрішньої" людини апелює також до ідеї "преочищеного спасення", тобто незатьмареного житейськими турботами та пристрастями "ума" та серця. Існування "внутрішньої" людини острожан неможливе поза морально-релігійними вимірами.

Отже для острозьких книжників-традиціоналістів, серед яких чільне місце займає Іов Желізо – самобутній і надзвичайно цікавий представник українського Проторенесансу та Ренесансу, однією із найважливіших концепцій розуміння мудрості було перетворення одержаних знань про істину на керівництво в особистому житті. Тобто, любов до мудрості за часів Давньої Русі мислилась як практична мораль.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Пчела Почаевская // Изборник назидательных поучений и статей, составленных и списанных прп. Иовом, игуменом Лавры Почаевской (1581–1651 гг.), изданный в переводе на русский язык по собственноручной рукописи преподобного под редакцию профессора КДА Н. И. Петрова. – Почаев : Типография Почаевской Успенской Лавры, 1884. – 300 с.
2. Корнецова О. А. Подвижничество : Философия [краткий тематический словарь] / О. А. Корнецова. – Ростов–на–Дону : Феникс, 2001. – 344 с.
3. Железо И. Изборник назидательных поучений и статей, составленных и списанных прп. Иовом, игуменом Лавры Почаевской (1581–1651 гг.), изданный в переводе на русский язык по собственноручной рукописи преподобного под ред. проф. КДА Н. И. Петрова / И. Железо // Пчела Почаевская. – Почаев : Типография Почаевской Успенской Лавры, 1884. – 69 с.
4. Лествичник Иоанн. Лествица / Преподобный Иоанн Лествичник. – М. : Сретенский монастырь, 2002. – 229 с.
5. Святые отцы о молитве и трезвении. – К. : Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2004. – 267 с.

Матеріал надійшов до редакції 13.07. 2011 р.

Гуменюк С. М. Творчество Иова Железа и ее значение для становления гомилетики в контексте отечественной ренессансной культуры.

В статье исследуется влияние проповеднического творчества Иова Железа (Почаевского) на становление морально-религиозного образа отечественной ренессансной культуры. Выявлено, что для острожских книжников-традиционалистов, одной из самых важных концепций понимания мудрости было превращение полученных знаний про истину в руководство в личной жизни. Установлено, что любовь к мудрости во времена Древней Руси мыслилась как практическая мораль.

Gumeniuk S. M. Iova Zhelizo's Creative Work and its Meaning for the Homiletics Establishment within the Context of the Native Renaissance Culture.

The article considers the influence of the Iova Zhelizo's (Pochaevskogo) preaching creative work on the moral-religious image of the native Renaissance culture. It was discovered that one of the most important conceptions of the wisdom understanding for the Ostrog scribes-traditionalists was the transformation of the obtained knowledge about the truth into the guidance into the personal life. It was determined that love to wisdom in the Ancient Rus was considered as the practical morality.